

OPENBARING

Profetie vanaf Patmos

door

Dr. H.R. van de Kamp



Uitgeverij Kok - Kampen

3.4 *Het scheepvaartwezen en de keizercultus*

Het keizerrijk had groot belang bij een goede scheepvaart. Rome had geen eigen vloot en was afhankelijk van ondernemers uit de provincies. De diverse keizers troffen maatregelen om handel overzee mogelijk te maken: garanties van de toegankelijkheid van Rome; bescherming tegen piraterij; en bescherming van karavanen met specerijen over land door de Romeinse legioenen. Typerend is de uitspraak: Augustus heeft de zee van piraten bevrijd en gevuld met handelsschepen (Philo, *Legatio ad Gaium* 146). Deze maatregelen werden door de reders beantwoord met dankbaarheidsbetoon. Inscripties en tempels om de keizer te eren verschenen op de markten en in de havens. Een belangrijk symbool van de samenwerking met de weldoeners is deelname aan de keizercultus. Die was in het haven- en scheepvaartwezen zo dominant aanwezig dat een zeekoopman die niet kon vermijden.

Christenen die willen delen in het sociale leven komen onder druk van burens en collega's ertoe aan de religieuze gebruiken deel te nemen. Er zijn kennelijk gelovigen die geen spanning voelen tussen de loyaliteit aan hun Heer, Jezus, en de vereiste loyaliteit aan de keizer. Johannes wil hen de crisis laten inzien die ze tot nu toe niet zagen, maar die hij wel waarneemt. Ten diepste raakt zijn boek de rol van de christen in de samenleving. Het is maatschappijkritiek! Johannes schrijft met de passie van een profeet en het hart van een pastor. Hij geeft zijn ontvangen profetie een vorm die de

gemeenten waarschuwt om in de crisis van het dreigende compromis met de keizercultus loyaal te blijven aan koning Jezus.

4. De datering

Er is over dit onderwerp een sterke consensus onder de meeste scribenten uit de twintigste eeuw: het boek Openbaring is tijdens de regering van keizer Domitianus geschreven, in 95/96 na Chr. Een minderheid verdedigt een vroege datering en wel tijdens de regering van Nero of kort erna, in ieder geval vóór de verwoesting van Jeruzalem in 70 na Chr. (Ford, Van der Waal, Van der Waal⁴, Robinson, Rowland, Bell, Gentry, Smalley, Wilson, Ellis). Het lijkt me goed deze discussie te relativiseren. Het verschil in datering kan van invloed zijn op de uitleg van het boek, maar hoeft dat niet per se te zijn. Een vroege datering kan in verband staan met de visie dat Openbaring de dreigende ondergang van Jeruzalem voorzegt en een voortdurende polemiek bevat tegen afvallig joods geloof (Van der Waal, Gentry). De vroege datering staat het verdedigen van een anti-joodse strekking toe, maar vereist die niet. In beide kampen komt het voor dat de strekking van het boek gezocht wordt in de richting van polemiek tegen het Romeinse wereldrijk en wel met name tegen het compromis met de Romeinse cultuur. Waarschuwen tegen het doordringen van de keizercultus in de sociale, economische en politieke verhoudingen kan tijdens het bewind van keizer Nero nodig zijn, maar zeker tijdens de regering van keizer Domitianus. Het totaal van het materiaal wijst naar de late datering als de meest waarschijnlijke.

Volledigheidshalve meld ik dat ook andere dateringen zijn verdedigd:

- a. Tijdens het bewind van keizer Vespasianus in 69-79 (Giet). In 70, maar nog voor de val van Jeruzalem (Smalley). Variant: Openbaring is geschreven tijdens Domitianus, maar presenteert zich als geschreven tijdens Vespasianus (Feuillet⁶).
- b. In 79-81, tijdens het bewind van keizer Titus (Court).
- c. In 98-117, tijdens het bewind van keizer Trajanus (Farrer, Taeger, Heinze). Variant: Openbaring heeft de definitieve eindredactie van ouder materiaal gekregen tijdens de regering van Trajanus (Frey).
- d. in 96-98 tijdens het bewind van keizer Nerva (Kraft).

4.1 De argumenten voor een datering tijdens Domitianus

4.1.1 De keizerverering

Het ontstaan (Nilsson, Jonkers, Hansen, Reicke, Jones¹). Een van de belangrijkste wortels van de keizercultus is de verering van de hellenistische heersers. Deze had op haar beurt haar oorsprong in de Griekse heroëncultus. Alexander de Grote wist drie elementen te verbinden: de al genoemde Grieks-hellenistische heerserscultus, de eerbied van de Perzen voor hun koningen en de goddelijke

verering van de Egyptische Farao's. De Romeinen waren niet vertrouwd met de gedachte dat een mens tijdens of na zijn leven vergoddelijkt wordt. In het Oosten kwamen de Romeinse machthebbers met de hellenistische voorstellingen van godenkoningen in aanraking. Julius Caesar maakte er gebruik van om zijn politieke positie van een godsdienstige basis te voorzien. De eerbewijzen van de senaat aan hem namen in 44 voor Chr. de vorm van vergoddelijking aan. Na zijn dood werd hij onder de staatsgoden opgenomen. Keizer Augustus liet eveneens goddelijke eerbewijzen toe (de naam Augustus, verkregen in 27, is een goddelijke titel), maar was daarin bij zijn leven terughoudend. Cultus voor zijn persoon was er niet. Keizer Tiberius stimuleerde de verering van de goddelijke Augustus, maar wees voor zichzelf de goddelijke titel af. Caligula pretendeerde vergoddelijkt te zijn (Philo, *Legatio ad Gaium* 75-118.198; Suetonius, *Gaius* 22.33.52; inscripties noemen hem de grootste en meest majesteteitelijke God). Altaren en tempels werden tot zijn eer opgericht. Hij werd als god vereerd (Flavius Josefus, *Ant.* 18,258). Berucht is zijn maatregel om in Jeruzalem een beeld van de keizer te laten plaatsen. Claudius volgde de terughoudende lijn van Tiberius. Keizer Nero pretendeerde dat de godheid in hem verschenen was. In de eerste helft van zijn leven speelde hij de rol van Augustus, in de tweede helft die van Apollo (Reicke). Bij Vespasianus herleeft de oude Romeinse scepsis. Hij moet op zijn sterfbed spottend hebben gezegd: wee mij, ik geloof dat ik god word (*vae, puto deus fio*). Tijdens het bewind van keizer Domitianus groeide de keizercultus uit tot officiële staatsreligie. Ze was niet alleen politiek machtsmiddel, maar ook een factor die de verschillende volken en culturen van het rijk samensmeedde. Op vele plaatsen in het rijk werden marmeren, gouden of zilveren beelden voor Domitianus opgericht (Dio Cassius, *Historia Romanae* LXVII,8,1). Uit de aanvankelijke apotheose van keizers na hun dood is geleidelijk aan een cultus van de levende keizer ontstaan.

De provincie Asia gold als bijzonder *centrum van de keizercultus*. De Griekse steden waren gewend aan de verering van heersers. Op initiatief van de provincie ging dit op hun nieuwe Romeinse machthebbers over. Ten tijde van Augustus en Tiberius waren er al provinciale tempels ter ere van de godin Roma en van Augustus in Pergamum en Smyrna (opgericht in 195 voor Chr.). Ten tijde van Claudius kreeg Efeze een indrukwekkende tempel voor de keizer. Dit feit geldt als het beginpunt van de keizercultus in Klein-Azië. De cultische aanwezigheid van Rome werd hiermee tastbaar (Price, Friesen). Een kolossaal standbeeld voor Domitianus stond aan de haven. Olympische spelen werden gehouden ter ere van de nieuwe religieuze status. Munten ter ere van Domitianus werden geslagen. Een gymnasium van 360 bij 240 meter is bij de haven gelokaliseerd en dateert uit de eerste eeuw (Friesen). Inscripties, gevonden in Efeze, Pergamum, Laodicea en Tyatira, leggen getuigenis af van de keizercultus in die steden. Openbaring vooronderstelt een situatie waarbij aandrang op christenen werd uitgeoefend tot deelname aan de keizercultus (2,12-17.18-29; 13,4-8.15-16; 14,9-11; 15,2; 16,2; 19,20; 20,4).

Er is een debat gaande over de aard van *de politiek van Domitianus*: was die al of niet tolerant? Is er sprake van een toenemende verharding van de Romeinse politiek jegens christenen? Het oudere Domitianus-onderzoek schetst het beeld van een tirannieke christenvervolger (Schütz, Kümmel, Stauffer). Nieuwer onderzoek (Jones², Thompson) tekent hem veel welwillender. Er worden zelfs bewijzen van lof voor zijn politiek aangevoerd. Gezien de verscheidenheid van de bronnen ligt de waarheid ergens in het midden (Collins⁷, Beale). Na afweging van de aangevoerde argumenten (hieronder in kleinere letter) trek ik als conclusie: er is eerder sprake van selectieve dan van massale vervolging ten tijde van Domitianus.

Het standaard-portret van Domitianus in oudere commentaren tekent hem als een grillig despoot. Als jongen van achttien nam hij in 69 na Chr. korte tijd de regering waar voor zijn vader Vespasianus die in Egypte was. Na de dood van zijn broer Titus in 81 kwam Domitianus op de keizertroon. Zijn seksuele leven is schandelijk. Zijn bewind wordt negatief afgezet tegen dat van Vespasianus en Titus. Vooral zijn latere jaren zouden vol terreur zijn geweest. Informanten zorgden in de kringen rond Domitianus voor onrust door beschuldigingen van hoogverraad. Niemand was zijn leven zeker. De stemming van de keizer kon snel omslaan. De economie was in verwarring. De provincies werden geplunderd. De legers waren niet op orde. Chaos alom.

Dit portret gaat terug op de tekening van Domitianus door de auteurs Plinius de Jongere (61-112), Tacitus (geb. 56) en Suetonius (geb. 70). Deze auteurs schrijven in de beginjaren van keizer Trajanus (98-117). Plinius schrijft over Domitianus in zijn *Brieven* (105-109) en in zijn *Panegyricus* (100), Tacitus in zijn *Agricola* (98), *Germania* (98-99) en de *Historiën* (100-110), terwijl Suetonius zijn *Vitae Caesarum* schrijft in 120. In dezelfde geest schrijft een eeuw later (215) Dio Cassius de geschiedenis van Rome.

Thompson is van mening dat deze auteurs geen neutrale waarnemers zijn. Ze benadrukken het kwade, schrijven aan goede daden een slechte motivatie toe en laten gunstige aspecten weg. Auteurs uit Domitianus' eigen tijd als Quintilianus, Frontinus, Statius, Martialis en Silius Italicus laten een heel andere Domitianus uit de verf komen. Bij zijn waarnemerschap in 69 heeft Domitianus zijn publieke plichten goed volbracht. Hij heeft zich bescheiden bij de senaat van Rome gepresenteerd, wilde bij belangrijke zaken wachten tot de keizer terug was en heeft de orde in het leger hersteld. Ook tijdens het bewind van zijn vader en zijn broer is hij publieke taken blijven vervullen. Er is geen enkele aanwijzing dat Vespasianus of Titus geprobeerd heeft hem van zijn officiële plichten te ontslaan. Integendeel, Vespasianus gaf er in brieven aan de senaat en in de munten die hij liet slaan blijk van zijn beide zonen als zijn opvolgers te zien. De munten en inscripties uit de tijd rond 70 bevestigen het uitoefenen van publieke taken door Domitianus. Hij ontving in de jaren 70-81 zijn training tot toekomstig keizer. Dit is een ander beeld dan dat van een koninklijke playboy. Zijn bewind wordt geprezen om de militaire successen tegen de Germanen en de Chatti. Het gebruik van informanten behoorde tot het Romeinse systeem. Domitianus wordt geprezen om het goede gebruik ervan. Van willekeur in het beschuldigen is bij auteurs als Quintilianus en Martialis geen spoor te vinden, terwijl zij toch schrijven tijdens

de laatste regeringsjaren van Domitianus. Zij voelen zich zelfs vrij om de oppositie te prijzen. Er zijn maar enkele feiten van een executie of een verbanning aanwijsbaar, en dan alleen nog voor Rome, maar die rechtvaardigen niet de veronderstelling dat het beleid van de keizer in toenemende mate wreed was. De voorbeelden van bewondering voor Domitianus wijzen eerder op het tegendeel. De provincies zijn vol lof over hem. Er was tijdens de volgende keizer alle ruimte om de sporen van Domitianus uit te wissen, want hij had geen erfgenaam, maar dat is in heel geringe mate gebeurd. Opponenten kregen consulaten. Een keizer die niet bang is de macht te delen is beslist geen wreed tiran.

Vanwaar dan het standaardbeeld van een grillig despoot? De tekening van dit beeld door auteurs uit de beginjaren van Trajanus heeft te maken met de overgangssituatie in die jaren. De keizerlijke politiek onder Nerva (96-97) en Trajanus (98-117) verliep langs dezelfde lijnen als ten tijde van Domitianus. De bestuurders bleven op hun post, het benoemingsbeleid veranderde niet. Nerva en Trajanus waren hun carrière onder Domitianus begonnen. Het hoort bij het procédé van nieuwe regeerders om zich te presenteren en te legitimeren ook met retorische middelen. Vandaar dat Trajanus zich voorzag van auteurs die de loftrumpet steken over de nieuwe era van vrijheid die met hem is aangebroken. Terwijl Plinius en Tacitus zelf hun carrière hebben opgebouwd onder Domitianus en geen enkele reden hebben zich tegen hem af te zetten, bedienen ze toch Trajanus op zijn wensen en gebruiken het contrast met Domitianus om de lof op Trajanus te vergroten, een bekend verschijnsel bij de wisseling van dynastie om de breuk met het verleden te accentueren.

De theorie van Thompson heeft de verdienste dat al te grote overdrijvingen in het gangbare beeld worden bijgesteld (Friesen, Klauck, Botha), maar het bezwaar dat hij weer te ver doorslaat (Beale). De mogelijkheid dat de schrijvers die tijdgenoten van Domitianus zijn evengoed motieven kunnen hebben gehad om Domitianus te prijzen als de door hem gewraakte auteurs om Trajanus te prijzen, is door hem niet onderzocht. Als Trajanus en Nerva Domitianus in discredit wilden brengen, waarom is dit dan alleen gebeurd met Domitianus en niet met de hele Flavische dynastie?

Een verhaal apart in dit debat is de goddelijke verering die Domitianus zou hebben opgeëist. Hij heeft nieuwe vormen van keizerverering ingevoerd en zich 'dominus et deus noster' laten noemen (Benko, O'Rourke). Ook dit beeld van zelfvergoddelijking is door Thompson bestreden. De toenemende nadruk op de goddelijke eer voor de keizer is een proces dat al lang voor Domitianus was begonnen en na hem verder ging, ook bij Trajanus. Het veel aangehaalde Suetonius-citaat (*Dom.* 13.1: 'dominus et deus noster') staat alleen. Het is bij schrijvers die tijdgenoten van Domitianus zijn, niet te vinden. Stadius en Quintilianus geven eerder voorbeelden van bescheiden aanspreekvormen. Ook de inscripties en munten uit de tijd van Domitianus hebben geen verwijzingen naar deze titel. Hier moet Thompson echter tegengesproken worden. Beale vermeldt het materiaal van Friesen (*Twice Neokoros*): tal van inscripties in Efeze noemen Domitianus god. Het onderzoek naar de munten (Janzen via Beale) die Domitianus liet slaan bevestigt dit: zijn claim op goddelijke eer is sterker dan bij vroegere keizers. De visie dat de verwijzingen naar de goddelijke Domitianus geen tirannieke keizerlijke politiek weerspiegelen,

maar teruggaan op pogingen van lagere bestuurders om de keizer te vleien (Collins⁷), doet meer recht aan de verscheidenheid in de bronnen (Beale). Deze positie houdt het midden tussen de traditionele beweringen over Domitianus en de theorie van de historische revisie (Thompson). De titel 'dominus et deus' was in circulatie, maar er is weinig of geen bewijs dat Domitianus het gebruik van de titel stimuleerde.

Waarschijnlijk zijn sommige slachtoffers van Domitianus' politiek christenen geweest. Hierbij is van belang de interpretatie van de vermelding bij Dio Cassius (*Historia Romanae* LXVII 14) dat Domitianus de aristocraat Flavius Clemens (zijn eigen neef) liet executeren en diens vrouw Flavia Domitilla liet verbannen. Zijn ze om politieke redenen veroordeeld (Robinson, Van der Waal) of omdat ze christenen waren? De beschuldiging tegen hen heeft als grond godloosheid (*atheotès*). De maatregelen tegen hen kunnen in het kader staan van een bredere opruiming onder de Romeinse aristocratie. Het is wel plausibel dat het christelijk geloof deels de basis was voor de vervolging van deze twee vooraanstaande mensen (Barnard, Reicke, Jones¹). De aangevoerde grond is een gebruikelijke beschuldiging aan het adres van christenen. De beschuldiging kan niet op joden slaan, aangezien het jodendom een toegestane godsdienst was.

De gegevens uit deze paragraaf passen beter bij een latere tijd dan de tijd van Nero.

4.1.2 Christenvervolging

Het materiaal uit Klein-Azië bewijst dat sterke pressie op christenen werd uitgeoefend om deel te nemen aan de cultus. De samenleving in Klein-Azië verwacht in toenemende mate dat loyaliteit aan de keizer ook tot uitdrukking wordt gebracht in cultische vormen. Vieringen en feesten werden gestempeld door keizercultus. Optochten werden gehouden om de keizer te vereren, waarbij van iedere burger werd verwacht dat hij wierook ter ere van de keizer brandde als de optocht zijn huis passeerde (Price). Deze cultus ging door alle lagen van de maatschappij en stelde de christenen voor praktische dilemma's bij hun deelname aan het zakelijke of sociale leven (Kraybill). De zeven steden van Openbaring liggen in een belangrijk industrie- en handelsgebied. De christenen onder de ondernemers, havenwerkers en zeelieden kregen te maken met financiële en commerciële instellingen die door de keizercultus werden gestempeld. Meedoen aan het zakenleven en toch afstand houden van de heidense cultus, vraagt om een keus.

De impuls tot deze cultus kwam niet van Domitianus zelf, maar van de plaatselijke en provinciale bestuurders die de gunst van Rome zochten ter verbetering van hun eigen positie. De toegenomen plaatselijke druk op christenen om een compromis te sluiten met de keizerverering is een meer waarschijnlijke setting voor de adressering van Openbaring aan de leden van de stadskerken in Asia (Friesen) dan een wijdverbreide christenvervolging op instigatie van Domitianus. Dit materiaal over de pressie die van de lokale

keizercultus op christenen uitgaat, is niet beschikbaar uit de periode vóór 70 na Chr., zodat deze achtergrond voor het pastorale schrijven van Johannes de late datering steunt.

Het eerste harde bewijs voor vervolging van christenen vanwege hun weigering om de keizer te vereren komt uit 113 na Chr.: Plinius, de gouverneur van Bitynië, vraagt per brief aan keizer Trajanus om een beleidslijn hoe hij christenen moet behandelen. Hem is geen beleid en geen precedent bekend. Keizer Trajanus adviseert in zijn korte antwoord een beleid om christenen niet actief te gaan opsporen, maar alleen bij aangifte en beschuldiging te handelen. De vervolging van christenen hangt dus sterk af van de ijver en houding van de lokale gouverneurs. Plinius' vermelding dat sommigen hun christen-zijn 25 jaar geleden hebben herroepen, kan een aanwijzing zijn dat deze ad hoc-praktijk al tijdens het bewind van Domitianus begon te groeien. We kunnen dus in dat tijdvak spreken van een vervolging, zij het een sporadische. Er is geen sprake van een duidelijk patroon door het hele rijk (Thompson, Räisänen, Klauck).

Deze mededeling in een tekst uit 113 na Chr. moet voorzichtig gehanteerd worden. Het afzweren van hun christelijk geloof door sommige christenen kan ook andere redenen hebben gehad dan pressie van de kant van de Romeinse overheid (Rowland). Bewijskracht is er alleen in combinatie met de rest van het materiaal.

Deze brief van Plinius geeft reden om aan te nemen dat christenen in Klein-Azië sociale en politieke druk ervoeren om deel te nemen aan de keizercultus en andere rituelen. Plinius vertelt dat hij zijn onderzoek om na te gaan of iemand christen is deed aan de hand van het bevel de Romeinse goden aan te roepen en met wierook en wijn te bidden voor de beeltenis van de keizer en tegelijk Christus te vervloeken. De weigering de keizer als god te vereren, en daarmee de loyaliteit aan Christus, is het criterium voor het christen-zijn (Reicke, Benko, Wilken).

Het boek Openbaring zelf laat niet denken aan een systematische algemene vervolging. We krijgen uit het buitenbijbelse materiaal de indruk van incidentele door plaatselijke propagandisten van de keizercultus aangezwengelde acties. Het conflictpunt is de weigering van de staatscultus en de religieuze verering van de keizer. Een bewering (Schrage¹) dat onder Domitianus voor het eerst uitgebreide, bloedige christenvervolgingen voorkwamen moet als onbewezen worden herzien. Overweging van alle gegevens leidt tot een behoedzamer spreken (Reicke, Barnard, Guthrie, Collins¹, Collins², Collins³, Rowland, Frey). Er is geen sprake geweest van een grootscheepse vervolging, maar van gericht selecteren van leidende figuren.

In dit kader past ook de opmerking van Eusebius dat Domitianus bevel geeft de vervolging te staken omdat christenen politiek ongevaarlijk zijn (*H.E.* III 20,5). Deze mededeling is geen reden tot de stelling dat er helemaal geen vervolging is geweest (Van der Waal). Eusebius spreekt beslist wel over een tegen christenen gerichte vervolging, maar niet over een algemene vervolging. Het inrekenen van

leidersfiguren die tot de Romeinse aristocratie behoorden werd door de christenen zeker als vervolging aangemerkt. Het bevel om bepaalde christenen met rust te laten past in het beleid van het selecteren van slachtoffers: arme boeren met vereelde handen kunnen met rust worden gelaten.

4.1.3 *De toestand van de gemeenten*

De laksheid in de gemeenten van Efeze, Sardes en Laodicea heeft een bepaalde tijd nodig gehad om zich te ontwikkelen. Het kwijtraken van de eerste liefde kan zich binnen enkele jaren voltrekken, maar past beter bij een langere ontwikkeling. Dit argument (Guthrie) dient voorzichtig te worden gehanteerd: zijn dit alleen problemen van de tweede generatie? Hoeveel tijd is er nodig om lauw te worden of de eerste liefde te verzaken (Smalley)?

Laodicea is een rijke stad, maar ze maakte een aardbeving mee in 60-61 na Chr. Voor een economisch herstel is langere tijd nodig dan de drie tot vier jaar die overblijven bij de vroege datering (Kümmel). Terecht is dit argument ontzenuwd (Robinson, Van der Waal, Rowland). De woorden van Tacitus (*Annales* XIV 27) houden juist een verbazend snel herstel uit eigen middelen in.

Blijkens een passage uit de brief van Polycarpus aan de Filippenzen (11,3) is de gemeente te Smyrna mogelijk pas in 60-64 ontstaan (Charles, Kümmel, Beale). Dit laatste argument is terecht bestreden (Robinson, Van der Waal⁴, Rowland, Gentry). Polycarpus erkent de prioriteit van de gemeente van Filippi ten opzichte van die te Smyrna: „Wij kenden de Heer toen nog niet.” Uit deze woorden mag niet teveel worden afgeleid. De aanwezigheid van een talrijke joodse bevolkingsgroep in Smyrna maakt het aannemelijk dat daar reeds in Paulus' dagen een gemeente is gesticht.

Bij de bespreking van de zeven boodschappen aan de zeven gemeenten wordt ingegaan op de lokale omstandigheden. Vermeldenswaard is de conclusie van C.J. Hemer die van de bestudering van de lokale omstandigheden zijn levenswerk heeft gemaakt. Het totaalresultaat van zijn studie naar de plaatselijke situatie steunt de datering onder Domitianus.

4.1.4 *De mythe van Nero's herverschijsning*

De exegese van Openbaring 13 en 17 wijst uit dat Johannes zinspeelt op de legende dat keizer Nero opnieuw optreedt. Deze legende heeft na de dood van Nero in 68 tijd nodig om te ontstaan, zich te ontwikkelen en te circuleren (Beale). Als de uitleg dat Johannes deze legende een antithetische herformulering geeft juist is, is dit gegeven een steun voor de late datering.

4.1.5 *Het gebruik van de naam Babylon*

Verdedigers van een datering vóór 70 lezen de naam Babylon als symbool voor het afvallige Jeruzalem (Wilson). Dit is alleen al vanwege het feit dat Jeruzalem niet aan water ligt onmogelijk. De exegese in deze commentaar

(zie hoofdstuk 17,5) resulteert in de stelling dat Babylon in Openbaring alleen maar op het wereldrijk Rome kan slaan. In sommige joodse geschriften wordt de naam Babylon aan Rome gegeven om de verwoesting van Jeruzalems tempel (Hunzinger). Rome is het nieuwe Babylonische rijk. Dit is pas na 70 denkbaar (Beale), zodat ook dit punt een argument voor de late datering is.